

Mirosław J. LESZKA*

KWESTIA PATRIARCHATU BULGARSKIEGO W 1. POŁ. X WIEKU

Jednym z istotnych aspektów bizantyńskiej polityki Symeona I Wielkiego (893-927), jak również Piotra (927-969), jego syna i następcy, była kwestia związków Kościoła bułgarskiego z patriarchatem konstantynopolitańskim.

Wypracowana w 870 r. formuła statusu bułgarskiej metropolii – w ramach którego uzyskiwała ona, jak można sądzić, wewnętrzną autonomię, a Konstantynopol zostawił dla siebie prawo obsadzania bułgarskiego tronu arcybiskupiego – powoli się przeżywała¹. Zależność w sferze kościelnej od Bizancjum zapewne ciążyła Bułgarom. Tym, który ostatecznie zerwał jakąkolwiek formę zwierzchności Konstantynopola nad Kościołem bułgarskim, dla zdecydowanej większości współczesnych uczonych był Symeon. Nie dość, że przypisuje się mu to posunięcie, to jeszcze wskazuje się, że doprowadził jeśli nie do przekształcenia arcybiskupstwa bułgarskiego w patriarchat, to przynajmniej do ogłoszenia jego głowy patriarchą.

Trwająca już półtora wieku dyskusja, dotycząca patriarchatu bułgarskiego, która łączy się z kwestią autokefalii bułgarskiego Kościoła, jest niezwykle trudna z oczywistego dość powodu, a mianowicie skąpości i specyfiki przekazów źródłowych, które w tej materii nie pozwalają na jednoznaczne rozstrzygnięcia. W literaturze naukowej funkcjonuje kilka stanowisk, dotyczących od-

* Dr hab. Mirosław J. Leszka, prof. UŁ – profesor nadzwyczajny w Katedrze Historii Bizancjum w Instytucie Historii na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego; e-mail: miroslaw.leszka@uni.lodz.pl.

** Niniejszy tekst stanowi rozszerzoną wersję fragmentu mojej książki: *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893-927*, Łódź 2013.

¹Na temat statusu bułgarskiego Kościoła uzyskanego za panowania Borysa-Michała por. m.in.: W. Swoboda, *L'origine de l'organisation de l'Église en Bulgarie et ses rapports avec le patriarcat de Constantinople (870-919)*, „Byzantinobulgarica” 2 (1966) 67-81; G.G. Litavrin, *Vvedenie christianstva v Bolgarii (IX – načalo X v.)*, w: *Priniatije christianstva narodami centralnoj i jugo-vostočnoj Evropy i krešćenije Rusi*, red. G.G. Litavrin, Moskwa 1988, 30-67; B. Nikolova, *Ustrojstvo i upravljenje na bǎlgarskata pravoslavna cǎrkva (IX-XIV vek)*, Sofija 1997, 38-42; V. Gjuzelev, *Beleški vǎrchu jerarchičeskija status na Bǎlgarskata cǎrkva i nejnija vǎrchoven predstojatel prez pǎrvija vek ot pokrǎstvaneto 865-971*, w: *Religija i cǎrkva v Bǎlgarija: socjalni i kulturni izmmere-nija v pravoslaviето i negovata specifika v Bǎlgarskite zemi*, red. G. Bakalov, Sofija 1999, 98-107; I. Božilov, *Bǎlgarskata archiepiskopija XI-XII vek. Spisǎkǎt na bǎlgarskite archiepiskopi*, Sofija 2011, 17-32.

powiedzi na poniższe pytania: 1. Czy w X w. powstał patriarchat bułgarski czy można jedynie mówić o nadaniu arcybiskupowi tytułu patriarchy? 2. Kiedy mogła nastąpić taka zmiana w funkcjonowaniu Kościoła bułgarskiego? 3. Kto ją legalizował: Konstantynopol czy Rzym? Ich przegląd należałoby zacząć od Marina Drinowa². Sądził on, że Kościół bułgarski uzyskał autokefalię i stał się patriarchatem za rządów Symeona za zgodą papieża, wkrótce po bitwie pod Anchialos (917). Z kolei Konstantin Jireček³ uważał, że wydarzenie to należy umiejscawiać w roku 919 lub krótko potem, a kwestię powstania patriarchatu wiązał z cesarskimi ambicjami Symeona. Pogląd Jirečka przyjął i rozwinął Wasil N. Złatarski. Twierdził on, że powołanie patriarchatu wiązało się z proklamacją cesarską Symeona, którą datował na 918/919 rok⁴. Tak jak w wielu innych kwestiach związanych z dziejami średniowiecznej Bułgarii stanowisko tego wybitnego badacza zaważyło na poglądach innych uczonych. Wśród nich wymienić trzeba m.in.: Iwana Snegarowa⁵, Petyra Mutafcziewa⁶ czy Todora Sybewa⁷. Najbardziej wpływowym zwolennikiem pewnej odmiany tego poglądu jest współcześnie Iwan Bożiłow⁸. Przekonanie o powołaniu patriarchatu

² Por. M. Drinov, *Istoričeski pregled na bǎlgarskata cǎrkva ot samoto ò načalo do dnes*, w: *Izbrani sǎčinenija*, II, red. I. Dujčev, Sofija 1971, 37-39. Gwoli ścisłości warto może zauważyć, że Drinov nie był w swoich poglądach oryginalny, szedł bowiem za myślą E.E. Gołubinskiego (*Kratkij očerok pravoslavnych cerkziej, bołgarskoj, serbskoj i rumynskoj ili moldo-valašskoj*, Moskwa 1871, 37).

³ Por. K. Jireček, *Istorija na bǎlgarite. S popravki i dobavki ot samija avtor*, red. P.Ch. Petrov, Sofija 1978, s. 188-189.

⁴ Por. V.N. Złatarski, *Istorija na bǎlgarskata dǎrżava prez srednite vekove, I/2: Pǎrvo Bǎlgarsko Carstvo. Ot slavjanizacijata na dǎrżavata do padaneto na Pǎrvoto Carstvo*, Sofija 1927, 399-400.

⁵ Por. I. Snegarov, *Pǎrvata bǎlgarska patrijaršija*, „Godišnikna Sofijskija Universitet. Bogoslovski Fakultet” 26 (1948/1949) 3-28.

⁶ Por. P. Mutafčiev, *Istorija na bǎlgarskija narod (681-1323)*, red. V. Gjuzelev, Sofija 1986, 192-193 (ogłoszenie arcybiskupa bułgarskiego patriarchą datował na 920 r.).

⁷ Por. T. Sǎbev, *Samostojna narodnostna cǎrkva v srednovjekovna Bǎlgarija. Christijanizatorski proces, osnovavane i vǎzchod, avtokefalija i mežducǎrkovno položenie, cǎrkva i dǎrżava*, Veliko Tǎrnovo 2003, 244 (autokefalię miał ogłosić zwołany do Prestawia kościelno-państwowy sobór, który też uczynił arcybiskupa bułgarskiego patriarchą). Także i współcześnie pogląd o datowaniu powstania bułgarskiego patriarchatu na 918/919 r. ma swoich zwolenników – np. G. Petrova (*Cǎrkva i cǎrkovno pravo v srednovjekovna Bǎlgarija*, Sofija 2008, 161).

⁸ Por. Bożiłow, *Bǎlgarskata archiepiskopija*, s. 44-45. Patriarchat ustanowiony został w 913 r., co wiązało się z faktem cesarskiej proklamacji Symeona. „Jeden tytuł – basileus/car, wymagał drugiego, tj. patriarszej godności dla bułgarskiego arcybiskupa” (tamże, s. 45). Badacz sądzi również, że nowo powołany patriarcha koronował Symeona. Śladem bułgarskiej pamięci o tym wydarzeniu ma być – zdaniem tego uczonego – ustęp *Opowieści proroka Izajasza*: „Wzniósł nad brzegiem morza miasta wielkie, zbudował też sławne miasto Presław, i w nim przyjął władzę cesarską (прѣемъ цѣрковъ) [nad ziemiami] od miasta Zwieczana po Sołun” (ed. I. Bilijarski: *Skazanije na Isaja proroka i formirovaneto na političeskata ideologia na rannosrednovjekovna Bǎlgarija*, Sofija 2011, 18, tłum. M. Skowronek: *Bułgarska kronika apokryficzna. Słowo proroka Izajasza o tym jak został przez anioła wyniesiony do siódmego nieba*, w: *Apokryfy i legendy starotestamentowe Słowian Południowych*, red. G. Minczew – M. Skowronek, Kraków 2006, 65; w wyróżnionym fragmencie dokonano korekty). Abstrahując już od charakteru literatury historyczno-apokaliptycznej (szerzej na jej temat

bułgarskiego za czasów Symeona spotkało się jednak z opozycją ze strony części uczonych, którzy podkreślili fakt, że nie ma żadnych podstaw źródłowych do budowania takiego poglądu, wskazując jednocześnie, że patriarchat powstał albo już za rządów Piotra, następcy Symeona⁹, albo że nie powstał w tym okresie w ogóle, zgadzając się jednak z tym, że głowa Kościoła bułgarskiego otrzymała tytuł patriarchy¹⁰. Unikalne stanowisko w sprawie datowania powstania bułgarskiego patriarchatu zajął Bożidar Ferjančić, który wiązał to wydarzenie z panowaniem Romana II (959-963)¹¹.

Rozbieżność poglądów w kwestii powstania bułgarskiego patriarchatu każe raz jeszcze przyjrzeć się źródłom, które stanowią podstawę do budowania zasygnalizowanych powyżej stanowisk.

Głównym przekazem, dotyczącym tej kwestii jest pochodzący z XII wieku *Spis bułgarskich arcybiskupów*¹², w którym czytamy, co następuje:

„[...] Damian¹³, w Dorostolon, obecnej Drystrze. Za jego czasów Bułgaria została uczczona autokefalią (τετίμηται αὐτοκέφαλος) [lub osiągnęła autokefalię]. On [zaś] został ogłoszony patriarchą (πατριάρχης ἀνηγορεύθη)

zob. V. Tapkova-Zaimova – A. Miltenova, *Historical and Apocalyptic Literature in Byzantium and Medieval Bulgaria*, (Sofija 2011), do której należy *Opowieść proroka Izajasza* chciałbym zwrócić uwagę, że w przekazie nie ma ani słowa o koronacji dokonanej przez patriarchę, a jedynie o przejęciu przez Symeona władzy w zbudowanym przez siebie mieście. Zdaniem Iwana Biljarskiego, wydawcy i komentatora *Opowieści proroka Izajasza* (tamże, s. 91) analizowany fragment nie jest przedstawieniem historycznego wydarzenia.

⁹ Por. Nikolova, *Ustrojstvo i upravlenie*, s. 44–45; V. Tapkova-Zaimova, *Djukanžovija spisäk*, „Palaeobulgarica” 24/3 (2000) 40.

¹⁰ Por. I.X. Ταρνανίδης, *Η διαμόρφωσις του αυτοκέφαλου της Βουλγαρικής Εκκλησίας (864-1235)*, Θεσσαλονίκη 1976, 83-94 (według tego autora tytuł patriarchy otrzymał arcybiskup Damian w nagrodę za zwalczanie bogomilizmu; jego zdaniem patriarchat bułgarski powstał dopiero w 1235 r.).

¹¹ Por. B. Ferjančić, *Nil Doksopatrid*, w: *Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae Spectantes*, III, ed. B. Ferjančić – R. Katičić – B. Krekić – B. Radojčić, Beograd 1966, 363, nota 11.

¹² Ed. I. Božilov w: *Bälgarskata archiepiskopija*, s. 93-131. Szerzej na temat tego źródła zob. W. Swoboda, *Bułgaria a patriarchat konstantynopolitański w latach 870-1018*, w: *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 4, *Historia*, Warszawa 1972, 57-58; Tapkova-Zaimova, *Djukanžovija spisäk*, s. 21-49; Božilov, *Bälgarskata archiepiskopija*, s. 93-101.

¹³ Na jego temat – W. Swoboda, *Damian*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, VIII, *Suplementy i indeksy A-Ž*, red. A. Gašiorowski – G. Labuda – A. Wędzki, Wrocław 1991, 13-14; G.G. Litavrin, *Christianstvo v Bolgarii v 927-1018 gg.*, w: *Christianstvo v stranach vostočnoj, jugo-vostočnoj i centralnoj Evropy na poroge vttorogo tysjačeletija*, red. B.N. Florja, Moskva 2002, 141-142; G. Atanasov, *Christijanskijat Durostorum-Drästär. Dorostolskata eparchija prez Käsnata antičnost i Srednovekovieto IV-XIV v. Istorija, archeologija, kultura i izkustvo*, Varna 2007, 158-160; tenże, *Pärvata bälgarska patriaršeska katedra v Drästär i patriarch Damian*, w: *Izsledvanija po bälgarska srednovekovna archeologia. Sbornik v čest na prof. Rašo Rašev*, red. P. Georgiev, V. Tärnovo 2007, 179-196; por. również S. Angelova – G. Prinzing, *Das mutmassliche Grab des Patriarchen Damian: zu einem archäologischen Fund in Dristra/Silistria*, w: *Srednovekovna christijanska Evropa: Iztok i zapad. Cennosti, tradicii, obštuvane*, red. V. Gjuzelev – A. Miltenova, Sofija 2002, 726-730 (tu próba identyfikowania zwłok znalezionych w grobie w patriarszym kościele w Drystrze z postacią Damiana; contra Atanasov, *Christijanskijat Durostorum-Drästär*, s. 158-160).

przez senat cesarski (βασιλικῆς συγκλήτου) na rozkaz cesarza Romana Lekapena, a potem deponowany (καθηρέθη) przez Jana Tzimiskesa¹⁴.

Do tego wydarzenia nawiązuje Michał z Dewola, który w glosie do dzieła Jana Skylitzesa¹⁵ mówi o tym, że cesarz Bazyli II potwierdził autokefalię bułgarskiego biskupstwa, którą cieszyło się ono za „starego Romana” (Roman Lekapen). I trzecie źródło, które od stosunkowo niedawna funkcjonuje w nauce – *O kanonicznym położeniu Justiniana Prima*. Jest w nim mowa o tym, że bułgarski Kościół był autokefaliczny i dysponował przywilejami pochodzącymi nie tylko od Bazylego II i Romana Lekapena, kiedy to był zawarty układ z carem Bułgarów Piotrem, ale również wywodzącymi się z dawnych praw¹⁶.

Jak wynika z powyższego wszystkie trzy źródła wiążą uzyskanie przez Kościół bułgarski autokefalii z osobą Romana Lekapena, panującego w latach 920-944. Ostatni z tekstów precyzuje, że stało się to w ramach układu bułgarsko-bizantyńskiego z 927 r. Co do kwestii uzyskania przez arcybiskupa Bułgarii tytułu patriarchy, to wspomina o tym jedynie *Spis bułgarskich arcybiskupów*, który łączy ją z uzyskaniem autokefalii. W tej sytuacji fakt wyniesienia głowy bułgarskiego Kościoła należałoby wiązać także z układem pokojowym z roku 927¹⁷. Jak sądzi część uczonych, przeczy jednak temu informacja, która znajduje się w tzw. *Taktykonie Beneszewicza*, źródle współczesnym panowa-

¹⁴ *Bългарската архиепископija*, ed. Božilov, s. 102, 18-23, tłum. A. Brzóstkowska: *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, z. 4, *Pisarze z VIII-XII wieku*, wyd. A. Brzóstkowska – W. Swoboda, Warszawa 1997, 127-128 (dokonano drobnej korekty przekładu).

¹⁵ Por. Joannes Scylitzes, *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin 1973, 365, 8-11. Informacja zapisana została w początkach XII w. Na temat charakteru dopisków biskupa Michała z Dewola do dzieła Jana Skylitzesa zob. J. Ferluga, *John Scylitzes and Michael of Devol*, w: tenże, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976, 337-344.

¹⁶ Por. Περί τῆς Πρώτης καὶ Δευτέρας Ἰουστινιανῆς ἐκ τῶν μετὰ τὸν κώδικα νεαρῶν τίτλος β' δυνάταξις γ', ed. G. Prinzing w: *Entstehung und Rezeption der Justiniana Prima-Theorie im Mittelalter*, „Byzantinobulgarica” 5 (1978) 279, 37-42 (*Scor. gr. X-II-10, fol. 377^v*): „Ἰστῆον δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι καὶ πρὸ τῆς νομοθεσίας τοῦ αἰοιδίμου βασιλέως Ἰουστινιανοῦ αὐτοκέφαλος ἦν ἡ ἐκκλησία αὕτη καὶ ἰδίαν χειροτονίαν καὶ προνόμιον ἱερωσύνης εἶχε οὐ μόνον ἀπὸ Βασιλείου τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ γέροντος Ῥωμανοῦ τοῦ Λακαπενοῦ, ὅτε τὰ πρὸς τὸν Πέτρον τὸν βασιλέα Βουλγάρων ἐγεγονείσαν σύμφωνα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχαίων προνομίων”. Na temat tego źródła zob. G. Prinzing, *Entstehung und Rezeption*, s. 269-278; T. Krăstănov, *Ispanski beležki za translatio na Justiniana Prima s bălgarskata cărkva predi 1018 g.*, „Șumenski Universitet Episkop Konstantin Preslavski. Trudove na Katedrite po istorija i bogoslovie” 6 (2004) 80-84; tenże, *Titlute ekzarch i patriarch v bălgarskata tradicija ot IX do XIX v. Sv. Joan ekzarch ot Rim i patriarch na bălgarskite zemi*, w: *Dăržava & Cărkva – Cărkva & Dăržava v bălgarskata istorija. Sbornik po slučaj 135-godišnjinata ot učređdžavaneto na Bălgarskata ekzarchija*, red. G. Ganev – G. Bakalov – I. Todev, Sofija 2006, s. 79-80. W źródle tym Kościół bułgarski ukazany jest jako spadkobierca kościelnych praw Justyniana Prima. Na temat arcybiskupstwa Justyniana Prima powstałego w czasach Justyniana I pisał ostatnio S. Turlej, *Justyniana Prima. Niedoceniony aspekt polityki kościelnej Justyniana*, Kraków 2011.

¹⁷ Wydaje się, że negocjacje pokojowe, owocem których było zawarcie pokoju, stanowiły do-

niu Romana Lekapena, ale różnie datowanym (921/927; 934/944). W tym tekście stojący na czele bułgarskiego Kościoła duchowny określany jest mianem arcybiskupa Bułgarii (ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας)¹⁸. Przy przyjęciu późniejszego datowania *Taktykonu*, co czyni np. Nicolas Oikonomides, ostatni jego wydawca, data 927 jako moment uznania przez Konstantynopol arcybiskupa bułgarskiego patriarchą byłaby na pierwszy rzut oka nie do zaakceptowania¹⁹. Wydaje się jednak, że rację mają ci uczeni, którzy sugerują możliwość niedokładności w tej kwestii *Taktykonu*. Iwan Bożiłow wskazuje na fakt, iż w źródle tym arcybiskup bułgarski zajmuje miejsce, w którym winni być wymienieni wschodni patriarchowie, a także na możliwość mechanicznego przepisania tytułu głowy bułgarskiego Kościoła z wcześniejszego *Kletorologionu* Filoteusza, oddającego sytuację z końca IX wieku²⁰. Z kolei Georgi Atanasow²¹ zwraca m.in. uwagę na fakt, iż w powstałym zapewne nieco później niż *Taktykon Beneszewicza* dziele Konstantyna Porfirogenety *O zarządzaniu państwem*²² głowa Kościoła bułgarskiego także określana jest mianem arcybiskupa oraz na to, że i sam konstantynopolitański patriarcha czasem tak się tytułował²³. Wskazuje również na tendencję Bizantyńczyków do umniejszania rangi bułgarskiego Kościoła²⁴.

Tak czy inaczej, scharakteryzowane powyżej źródła, najistotniejsze dla kwestii ogłoszenia arcybiskupa Bułgarii patriarchą, nie wiążą tego kroku z czasami Symeona. Można do nich dodać argument *ex silentio* w postaci braku tej kwestii w listach skierowanych zarówno do bułgarskiego władcy, jak i arcybiskupa Bułgarii przez Mikołaja Mistyka, patriarchę Konstantynopola²⁵. Z tytułu pełnionej przez siebie funkcji winien on, jak można sądzić,

skonały moment do podjęcia kwestii uznania autokefalii Kościoła bułgarskiego i wątku nadania jego głowie tytułu patriarchy.

¹⁸ *Taktikon* (Benešewiča), ed. N. Oikonomidès: *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 245, 17.

¹⁹ Por. np. Nikolova, *Ustrojstvo i upravlenie*, s. 45.

²⁰ Por. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines*, s. 237-238. Božilov (*Bălgarskata archiepiskopija*, s. 40) wskazuje na występującą zależność między *Kletorologionem* Filoteusza a *Taktykonem Beneszewicza*.

²¹ Por. Atanasov, *Christijanskijat Durostorum-Drăstăr*, s. 150-154.

²² Por. Konstantin Bagrjanorodnyj, *Ob upravlenii imperiej*, ed. G.G. Litavrin – A.P. Novosel'cev, Moskva 1991, 726-727.

²³ Por. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, VI/3: *L'Église*, Paris 1972, 156-157 i 163-164 (nr 1806, 1814, 1822); V. Tăpkova-Zaimova, *Prevzemaneto na Preslav v 971 g. i problemie na bălgarskata cърkva*, w: *1100 godini Veliki Preslav*, I, red. T. Totev, Šumen 1995, 178. S. Piriwatrić (*Some Notes on the Byzantine-Bulgarian Peace Treaty of 927*, „Byzantinoslovaca” 2 (2008) 44) zwraca uwagę na fakt, że jednak w samym *Taktykonie Beneszewicza* głowa Kościoła konstantynopolitańskiego określana jest mianem patriarchy.

²⁴ Por. Atanasov, *Christijanskijat Durostorum-Drăstăr*, s. 151. Wątek deprecjonowania przez Bizantyńczyków znaczenia Kościołów słowiańskich rozwija S. Piriwatrić (*Some Notes*, s. 44-45), przytaczając przykłady z dziejów serbskiego Kościoła.

²⁵ Znamy dwadzieścia sześć listów Mikołaja do Symeona (ed. Nicholas I Patriarch of Constan-

wspomnieć o wyniesieniu arcybiskupa bułgarskiego do godności patriarszej, zarówno gdyby do niej doszło za zgodą strony bizantyńskiej, jak i gdyby stało się tak bez akceptacji Konstantynopola. W tym drugim przypadku patriarcha powinien ostro protestować, jak to czyni w przypadku Symeonowych ambicji cesarskich. Wątek ten nie jest też podejmowany ani w korespondencji Romana Lekapena z Symeonem, ani w dziełach bizantyńskich kronikarzy²⁶.

Czy zatem należy całkowicie odrzucić możliwość zmiany statusu arcybiskupa bułgarskiego w dobie rządów Symeona? Gdyby brać jedynie pod uwagę istniejące dla tej kwestii źródła, to należałoby tak uczynić²⁷. Jednak wydaje się,

tinople, *Letters*, Greek text and English transl. R.J.H. Jenkins – L.G. Westerink, Washington 1973). Są to listy: 3, s. 16-21 (maj 912/lipiec 913); 5, s. 26-39 (pocz. lipca 913); 6, s. 38-43 (lipiec/sierpień 913); 7, s. 42-45 (lipiec/sierpień 913); 8, s. 44-53 (lato/jesień 914); 9, s. 52-69 (koniec sierpnia/początek września 917); 10, s. 68-73 (początek 918); 11, s. 72-81 (zima 918/919); 14, s. 92-101 (między 9 lipca a początkiem sierpnia 920); 15, s. 100-105 (sierpień/wrzesień 920); 16, s. 104-111 (po 17 grudnia 920 a przed lutym 921); 17, s. 110-121 (luty 921?); 18, s. 120-127 (wiosna/lato 921); 19, s. 126-131 (wiosna/lato 921); 20, s. 130-141 (lato 921); 21, s. 140-153 (między latem 921 a końcem 922); 22, s. 152-157 (między latem 921 a końcem 922); 23, s. 156-167 (922); 24, s. 166-173 (922/czerwiec 923); 25, s. 172-181 (922/czerwiec 923); 26, s. 180-185 (922/czerwiec 923); 27, s. 186-191 (922/czerwiec 923); 28, s. 190-197 (czerwiec 922/czerwiec 923); 29, s. 196-203 (923/924); 30, s. 204-207 (tuż po listopadzie 924); 31, s. 206-215 (styczeń/kwiecień 925); oraz dwa do arcybiskupa Bułgarii: 4, s. 20-27 (maj 912/lipiec 913); 12, s. 80-89 (zima 918/919).

²⁶ Autorem listów Romana Lekapena był zapewne Teodor Dafnopates. Zachowały się trzy listy (Théodore Daphnopatès, *Correspondance*, éd., trad. J. Darrouzès – L.G. Westerink, Paris 1978); są to listy 5, 6 i 7, s. 56-85. Na temat ich datacji i kolejności zob. J. Howard-Johnston, *A short piece of narrative history: war and diplomacy in the Balkans, winter 921/2 – spring 924*, w: *Byzantine Style, Religion and Civilization. In Honour of Sir Steven Runciman*, ed. E. Jeffreys, Cambridge 2006, 340-360. Najważniejsze przekazy kronikarskie, dotyczące czasów Symeona to: Symeon Magister (Symeonis Magistri et Logothetae *Chronicon*, rec. S. Wahlgren, Berolini (Novi Eboraci) 2006); *Kontynuacja Teofanesa (Theophanes Continuatus*, ed. B.G. Niebuhr, rec. I. Bekker, Bonnae 1838). Na ów fakt zwrócił uwagę już G. Ostrogorski (*Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos*, w: tenże, *Byzanz und die Welt der Slawen. Beiträge zur Geschichte der byzantinisch-slawischen Beziehungen*, Darmstadt 1974, 58-59, nota 2). Ta obserwacja doprowadziła go do wniosku, że patriarchat proklamował Symeon już po śmierci Mikołaja Mistyka pod koniec rządów; podobną konstatację, co do czasu powołania patriarchatu poczynili, choć z innych względów: S. Runciman (*The History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, 174) i J. Shepard (*Bălgarija: drugata „imperia” na Balkanite*, w: tenże, *Nespokojni sāsedi. Bălgaro-vizantijska konfrontacija. Obmen i săžitelstvo prez srednite vekove*, prev. L. Genova, Sofija 2007, 58); por. także Swoboda, *Bułgaria a patriarchat*, s. 54. Brak nawiązań do ewentualnego ogłoszenia przez Symeona arcybiskupa bułgarskiego patriarchą mógłby wynikać z faktu, że kwestia ta w kontekście innych żądań bułgarskiego władcy (tytuł cesarski, nabytki terytorialne) była drugorzędna.

²⁷ W tej kwestii dość często uczeni, szczególnie bułgarscy, operują fragmentem listu Kałojana (*Innocenti III papae et Calo-Iohannis regis Epistulae XVI*, w: *Fontes Latini Historiae Bulgaricae*, III, ed. I. Dujčev – S. Lišev – B. Primov – M. Vojnov, Serdicae 1965, 334), władcy bułgarskiego do papieża Innocentego III. Mowa jest w nim o tym, że Grecy nauczają, że bez patriarchatu nie jest możliwe istnienie cesarstwa. Używanie tego – o mniej więcej 300 lat późniejszego w stosunku do czasów Symeona – źródła do uzasadnienia tezy o powstaniu patriarchatu bułgarskiego jest zabiegiem metodologicznie błędnym. W pełni akceptuję w tej kwestii pogląd wyrażony przez

że nie można tej opcji całkowicie wykluczyć. Symeon w związku z proklamowaniem się *basileusem* Bułgarów mógł doprowadzić do podniesienia prestiżu arcybiskupa bułgarskiego poprzez ogłoszenie go patriarchą²⁸. Bez akceptacji Konstantynopola byłby to jedynie akt o znaczeniu wewnątrzbułgarskim²⁹. Natomiast mogłoby być to najbardziej widomym znakiem zerwania jakiegokolwiek formy zależności od Konstantynopola w sferze kościelnej. O ile kwestia tytułu patriarchy dla arcybiskupa bułgarskiego za czasów Symeona pozostanie materią dyskusyjną, jeśli nie zostaną znalezione jakieś nowe źródła, o tyle faktyczna autokefalia bułgarskiego Kościoła za rządów Symeona wydaje się być logiczną konsekwencją jego polityki wobec Bizancjum, obliczonej na uzyskanie pozycji jemu równej. Wincenty Swoboda w swoim interesującym i ważnym studium poświęconym stosunkom Bułgarii z patriarchatem konstantynopolińskim wyraził pogląd, że momentem rozluźniającym związki Bułgarii z patriarchatem konstantynopolińskim, którego ostatecznym skutkiem było ustanowienie faktycznej autokefalii Kościoła bułgarskiego, był „wybuch wojny w roku 904”³⁰. Nie wydaje się, aby polski uczony miał w tym względzie rację, bowiem nie ma podstaw do twierdzenia, że taka wojna między Bułgarią a Bizancjum w tym roku w ogóle się rozegrała³¹. Wydaje się, że słuszność ma

Wincentego Swobodę (*Bulgaria a patriarchat*, s. 55): „tak więc dotychczasowe stanowisko nauki w sprawie patriarchatu bułgarskiego za panowania Symeona jest – jak sądzimy – rezultatem powziętego z góry, na podstawie [...] przekazu z początków XIII w., założenia, które przewidywało, iż logicznym następstwem proklamacji cesarstwa (carstwa) w Bułgarii było obwołanie patriarchatu bułgarskiego”). Ostatnio ten argument wykorzystał I. Bożiłow (*Bălgarskata archiepiskopija*, s. 45), wskazując również, że patriarcha był konieczny do przeprowadzenia cesarskiej koronacji Symeona. Sięga w tym kontekście do przykładu Stefana Duszana, który najpierw proklamował się carem (1345), a następnie zadbał o to, by arcybiskup serbski został ogłoszony patriarchą (1346), aby mógł przeprowadzić jego cesarską koronację (tamże, s. 46). Znowu więc w celu uzasadnienia poglądu mamy sięgnięcie do dużo późniejszego okresu. Na temat okoliczności cesarskiej proklamacji Stefana Duszana zob. m.in. G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, przekł. pod red. H. Evert-Kappesowej, Warszawa 1968, 408-410; G.Ch. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Washington 1984, 27-32.

²⁸ Nie przekonuje mnie argument W. Swobody (*Bulgaria a patriarchat*, s. 56), że w kontekście dążeń Symeona do owdładnięcia Konstantynopolem i powołania do życia uniwersalnego tworu państwowego erygowanie patriarchatu bułgarskiego nie miało sensu, bowiem: „Głową Kościoła w takim państwie musiał być patriarcha konstantynopoliński, który miał poza sobą autorytet kilkuset lat istnienia i jurysdykcji nad większością obszarów Półwyspu Bałkańskiego, w tym także nad ziemiami bułgarskimi” (tamże). Abstrahując już od tego, jaka była koncepcja polityczna Symeona, to fakt istnienia dwóch czy więcej patriarchatów na obszarze jednego państwa był możliwy, o czym świadczą dzieje cesarstwa bizantyńskiego do czasu podboju jego części przez Arabów, na terenach której funkcjonowały trzy patriarchaty: antiocheński, aleksandryjski i jerozolimski. Jak się wydaje istnienie patriarchatu presławskiego, akceptującego starszeństwo Konstantynopola nie wydaje się niemożliwe.

²⁹ Tytuł patriarszy dla arcybiskupa bułgarskiego i ewentualne powołanie patriarchatu wymagało zgody czynników zewnętrznych (cesarza bizantyńskiego i patriarchy Konstantynopola, soboru).

³⁰ Swoboda, *Bulgaria a patriarchat*, s. 51.

³¹ Na temat stanu stosunków bułgarsko-bizantyńskich w 904 r. zob. M.J. Leszka, *Politikata na*

w tym względzie Iwan Bożiłow, który upatruje tego momentu w wydarzeniach roku 913³². Swoją drogą, wprowadzenie w życie idei faktycznej autokefalii nie musiało od razu oznaczać jakiś konkretnych posunięć. W sytuacji, gdy ograniczeniem praw arcybiskupstwa bułgarskiego była, jak można mniemać, sprawa wpływu Konstantynopola na wyznaczanie jego pasterza³³, to likwidację tej uciążliwości można było przeprowadzić w dwojaki sposób – poprzez usunięcie ówczesnego arcybiskupa i osadzenie własnego kandydata lub poczekanie do naturalnego zwolnienia się tronu arcybiskupiego i uczynienie tego dopiero wtedy. Wydaje się, że wariant drugi mógł mieć tutaj zastosowanie, bowiem nie oznaczał on zamieszania w funkcjonowaniu bułgarskiego Kościoła. W sytuacji, kiedy zapewne ówczesny arcybiskup, mimo formalnie zapewnionego

knjaz Simeon sprjamo ograbavaneto na Solun ot arabite prez 904 g., „Bulgaria Mediaevalis” 2 (2011) 417-422. Nieporozumieniem wydaje się odrzucenie przez polskiego uczonego możliwości proklamowania autokefalii Kościoła bułgarskiego w związku z wojną z lat 894-896 ze względu na to, że u jej podstaw leżeć miały względy ekonomiczne. Jej powody były bardziej skomplikowane, a wśród nich niezwykle istotny był wzgląd prestiżowy. Stąd ewentualne ogłoszenie autokefalii bardzo dobrze wpisywałoby się w ówczesny klimat polityczny w Bułgarii. Względami, które każą sceptycznie podchodzić do tego momentu jako ogłoszenia pełnej niezależności Kościoła bułgarskiego jest natomiast po pierwsze fakt, że w kontekście zmagających militarnych sprawa ta była kwestią drugorzędną, a po wtóre znaczący wpływ Borysa-Michała na ówczesną sytuację w państwie. Jak wiadomo, to w wyniku jego działań powstało arcybiskupstwo bułgarskie i wypracowany został kompromis, dotyczący jego statusu. Przypomnieć trzeba również negatywną ocenę przez Borysa-Michała polityki Symeona, która doprowadziła Bułgarię do wojny z cesarstwem. Na ten temat zob. V. Gjuzelew, *Knjaz Boris Pärvi. Bălgarija prez vtorata polovina na IX vek*, Sofija 1969, s. 484-485; G. Majstorski, *Ošte za roljata na knjaz Boris-Michail v dăržnavnoto upravlenije na Bălgarija sled 889 godina*, w: *Preslavaska Knižovna Škola*, t. IX, red. M. Tichova – D. Panajotov, Šumen 2006, 345-348.

³² Por. Bożiłow, *Bălgarskata archiepiskopija*, s. 42-45. W *Synodykonie Borila* (ed. I. Bożiłow – A. Totomanova – I. Biljarski, *Borilov sinodik. Izdanie i prevod*, Sofija 2010, 168, 6-8) znaleźć można imiona presławskich patriarchów. Mieli nimi być: Leoncjusz, Demetriusz, Sergiusz i Grzegorz. Do tej listy dołączyć należy wzmiankowanego w *Spisie arcybiskupów bułgarskich* (ed. Bożiłow, s. 102) Damiana. Por. I. Bożiłow, *Borilovijaz sinodik i negovijaz vizantijski pârvoobraz*, w: *Borilov sinodik. Izdanie i prevod*, s. 50. Należy jednak mieć świadomość, że mamy do czynienia z dość późno poświadczoną tradycją (XIII w.), a co gorsza najwcześniejszy rękopis *Synodykonu* pochodzi z XIV w. (Pałauzowa). Informacja o tym, że wzmiankowani dostojnicy kościelni byli patriarchami presławskimi została dopisana na marginesie rękopisu. Co znamienne lista presławskich patriarchów pokrywa się częściowo z listą presławskich metropolitów (s. 170, 2: Stefan, Demetriusz, Leon, Grzegorz [podkreślenie Autora]; por. uwagę W. Swobody (*Bulgaria a patriarchat*, s. 62), który wskazuje na trzy zbieżności, bowiem zarówno w przypadku patriarchów, jak i metropolitów wymienia Leona). Na temat tradycji rękopiśmiennej *Synodykonu* pisali ostatnio: A. Totomanova – I. Biljarski, *Răkopisnata tradicija, liturgičeskijaz kontekst i izpolzavaneto na sinodika v dostignalite do nas prepisi*, w: Bożiłow – Totomanova – Biljarski, *Borilov sinodik*, s. 55-85; por. również: Swoboda, *Bulgaria a patriarchat*, s. 61-63 [sceptyczne stanowisko, co do wartości przekazu *Synodykonu* o presławskich patriarchach – wręć o nich uznaje autor za interpolację, służącą podniesieniu „rangi patriarchatu tyrnowskiego” (tamże, s. 63), powstałego w 1235 r., a mieniącego się być kontynuatorem tradycji presławskiego patriarchatu]; G. Atanasov, *Christijanskijaz Durostorum-Drăstăr*, s. 155 (imiona presławskich patriarchów dopisane zapewne dopiero w 1. poł. XIV w.).

³³ Por. np. Swoboda, *Bulgaria a patriarchat*, s. 50-51.

wpływu Bizantyńczyków na jego wyniesienie, był przynajmniej akceptowany przez bułgarskiego władcę, to nie istniała konieczność jego depozycji.

Przy rozważaniach, dotyczących obecności w polityce Symeona wobec Bizancjum wątków kościelnych (autokefalia, patriarchat), należy zatrzymać się na chwilę i nad tym, czy bułgarski władca podjął te kwestie w ramach stosunków z papieżem. W 926 r. (latem lub jesienią) przybyło do Presławia poselstwo papieża Jana X, na czele którego stali: biskup Madalbert i duks Jan. Część badaczy sądzi, że papiescy wysłannicy mieli negocjować m.in. problem nadania arcybiskupowi bułgarskiemu tytułu patriarchy, a Dominik Mandić pisał wręcz, że przywieźli ze sobą insygnia patriarchalnej władzy, które zostały użyte do proklamacji patriarchy presławskiego³⁴. Nie ma jednak żadnych źródeł potwierdzających tę konstatację chorwackiego uczonego, którego rozważania idą tropem poglądów, choćby Marina Drinowa. Również próba wykorzystania korespondencji Kałojana z Innocentym III do uzasadnienia poglądu o ogłoszeniu bułgarskiego patriarchatu przez papieża, nie wytrzymuje krytyki³⁵.

Podsumowując powyższą analizę, należy stwierdzić, że choć nie można wątpić, iż wątek autokefalii Kościoła bułgarskiego, w tym uczynienie jego głowy patriarchą, obecny był w polityce Symeona, to źródła pozwalają jedynie na podjęcie próby udowodnienia faktu, że kwestia ta znalazła swoje odzwierciedlenie w ramach zawartego w październiku 927 r. przez Piotra, jego następcę, układu pokojowego. Wśród jego warunków znalazło się zapewne postanowienie o uznaniu autokefalii bułgarskiego Kościoła i wyniesieniu jego głowy do godności patriarchy³⁶. Właśnie obecności tej problematyki w negocjacjach pokojowych, które podjęto stosunkowo szybko po śmierci Symeona, wyraźnie świadczy, że musiała być ona obecna w sferze stosunków bułgarsko-bizantyńskich okresu wcześniejszego. Warto zwrócić uwagę, że w ramach układu pokojowego swoje rozwiązanie znalazły takie kwestie, jak bizantyńska

³⁴ Por. D. Mandić, *Croatian King Tomislav defeated Bulgarian Emperor Symeon the Great on May 27, 927*, „Journal of Croatian Studies” 1 (1960) 32-43; tenże, *Razprave i priloži iz stare hrvatske povijesti*, Roma 1963, 222-224; I. Dujčev, *Il patriarcato bulgaro del secolo X*, w: tenże, *Medioevo bizantino-slavo*, vol. III, *Altri saggi di storia, politica e letteraria*, Roma 1971, 257-260.

³⁵ Por. przyp. 27. Szerzej na ten temat zob. Runciman, *The History of the First Bulgarian Empire*, s. 174; Swoboda, *Bulgaria a patriarchat*, s. 53-55; Nikolova, *Ustrojstvo i upravljenje*, s. 43-44.

³⁶ Nie wdaję się w dyskusję czy w układzie z 927 r. mowa była tylko o nadaniu arcybiskupowi Bułgarii tytułu patriarchalnego czy także o powołaniu do życia bułgarskiego patriarchatu. Pamiętać należy bowiem, że sam fakt noszenia przez głowę bułgarskiego Kościoła tytułu patriarchy nie musiał implikować istnienia patriarchatu. Tytuł patriarchalny mógł być nadany przez cesarza konkretnej osobie i jej tylko przysługiwać (i taką decyzję cesarz miał prawo podjąć), natomiast utworzenie nowego patriarchatu, poza innymi warunkami, winno być podjęte przez sobór. Por. Swoboda, *Bulgaria a patriarchat*, s. 56-60; Ταρναβίδης, *Η διαμόρφωσις του αυτοκέφαλου*, s. 83-94. Idea nadania tytułu patriarchalnego *ad personam* budzi zdecydowany sprzeciw u niektórych bułgarskich uczonych (np. Božilov, *Bálgarskata archiepiskopija*, s. 38; Atanasov, *Christijanskijat Christijanskijat Durostorum-Drástár*, s. 152-153). Szerzej na temat mechanizmów powstawania patriarchatów zob. E. Przekop, *Wschodnie patriarchaty starożytne (IV-X w.)*, Warszawa 1984, 43-62.

akceptacja dla faktu tytułowania się władcy bułgarskiego *basileusem* (Bułgarów) i zawarcie związku małżeńskiego między przedstawicielami rodów panujących w obu krajach (Piotr z Marią-Ireną, córką Krzysztofa Lekapena), a właśnie obie te sprawy były obecne od dłuższego czasu w polityce Symeona w sferze stosunków z Bizancjum³⁷.

THE QUESTION OF THE BULGARIAN PATRIARCHATE DURING THE FIRST HALF OF THE 10TH CENTURY

(Summary)

One of the key points of tsar Symeon's political program was achieving autocephaly for the Bulgarian church and making its head a Patriarch. It is possible that the archbishop of Bulgaria was proclaimed a Patriarch (913) without Byzantine consent, but the sources only allow for attempting to show that this matter was reflected in the peace treaty concluded after Symeon's death (927) by Peter, his son.

Słowa kluczowe: Kościół bułgarski IX-X w., patriarchat bułgarski, car Symeon, car Piotr.

Key words: Bulgarian Church IX-X c., Bulgarian patriarchate, tsar Symeon, tsar Peter.

³⁷ Na temat okoliczności zawarcia i warunków układu pokojowego z października 927 r. zob: S. Penkov, *Bulgaro-Byzantine Treaties during the Early Middle Ages*, „Palaeobulgarica” 5/3 (1981) 48-49; V.D. Nikolaev, *Značenje dogovora 927 g. v istorii bolgaro-vizantijskich otnošenij*, w: *Problemy istorii antičnosti i srednich vekov*, Moskva 1982, 89-105; J.V.A. Fine, *Early Medieval Balkans: a Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983, 160-162 i 214-216; D. Stoimenov, *Kăm dogovora meždū Bălgarija i Vizantija ot 927 g.*, „Vekove” 17/6 (1988) 19-22; E. Κυριακής, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.). Συμβολή στην εξωτερική πολιτική τον Βυζαντίου*, Αθήνα 1993, 214-216; I. Božilov – V. Gjuzev, *Istorija na srednovekovna Bălgarija VII–XIV vek*, Sofija 2006, 271-277.